

УДК 7.045:762.11:82-141(477)"16-17"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2019.06.1393>

ІКОНОГРАФІЯ АЛЕГОРІЙ ЧЕСНОТ В УКРАЇНСЬКІЙ ПАНЕГІРИЧНІЙ ГРАВЮРІ XVII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Христина ЗАВАРИНСЬКА
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4926-8430>
науковий співробітник,
Львівська національна академія мистецтв,
вул. Кубийовича, 38, 79011, м. Львів, Україна
e-mail: chrystyna.zavarynska@gmail.com

Однією з *актуальних* проблем у дослідженні української панегиричної гравюри XVII—XVIII століть є вивчення взаємозв'язку вербальних і візуальних складових епідейктичного твору, коли різні елементи зображення мають відповідники у літературному тексті, який вони доповнюють, водночас узгоджуючись із «місцями» (*loci*), призначеними у риторичній теорії для похвали особи. У запропонованій розвідці автор ставить перед собою *мету* розглянути одну з моделей побудови панегиричного наративу, що передбачала розгортання хвалебної мови на основі зіставлення чеснот і діянь та знаходила втілення в персоніфікаціях, з-поміж яких на гравюрах найчастіше зображають фігури кардинальних і теологічних чеснот. Із використанням іконографічного та іконологічного *методів аналізу зображень*, доповнених компаративною методикою, у статті охарактеризовано особливості візуальної репрезентації алегорій чеснот в українській графіці XVII — першої половини XVIII століття.

Одним з *результатів* дослідження стало виокремлення словесних та візуальних формул з персоніфікаціями чеснот в українській панегиричній традиції цього періоду, а також окреслення специфіки використання цих формул у «схемі похвали» — своєрідному теоретичному каркасі, на якому будувалися літературні й мистецькі твори.

Ключові слова: персоніфікація, кардинальні і теологічні чесноти, іконографія, панегирична гравюра, тези академічних диспутів, геральдична поезія.

Khrystyna ZAVARYNSKA
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4926-8430>
Research Assistant at the
Lviv National Academy of Arts
79011, Ukraine, Lviv, Kubiyovycha str., 38
e-mail: chrystyna.zavarynska@gmail.com

ICONOGRAPHY OF THE VIRTUES IN THE UKRAINIAN PANEGYRIC ENGRAVING OF THE XVIIITH — THE FIRST HALF OF THE XVIIIITH CENTURY

The study of the interrelation of verbal and visual components of the panegyric, which reveals certain correspondences between different elements of the image and the literary text that they complement, while agreeing with the «*loci*», assigned in rhetorical theory for person's praise, remains among the principal and **relevant** problems in the research of Ukrainian panegyric engraving of the 17th—18th centuries. In particular, we imply a model for constructing a panegyric text, based on the tactics of the comparison between the praised person's virtues and actions and was visually embodied in personifications, among which engravers most often choose the figures of cardinal and theological virtues.

The **objective** of this article is to analyze the iconographical features of the virtues' personifications in Ukrainian panegyric engraving of the 17th — the first half of the 18th century on the basis of comparison with the main iconographic variants of such allegories in Western European graphic art and theoretical treatises of that period. The current research requires the use of several **methods** of art historical analysis, among them context analysis, which aims at distinguishing the function and significance of the artistic work in the period it was created. The central methodological approach to the study of the personifications of virtues is the iconographic analysis, which allows to highlight the peculiar features of each figure, considering their attributes, and taking into account their possible connection with other visual images and texts.

After a thorough analysis of both visual and textual material, we can draw certain **conclusions**, for example that the allegories and symbols of virtues in academic thesis prints and panegyric illustration visualize some universal ethical models, formed within the rhetorical guidelines for the glorification of secular rulers and clergy. Moreover, the praise of virtue in engravings is presented as a peculiar formula, that combines allegorical figures from the canon of cardinal and theological virtues, as well as other semantically related personifications and mythological figures, which correspond with verbal panegyric formulas like «*Religione pro Deo, Sapientia pro patria*» or «*Prudentia/Sapientia et Fortitudo*».

Keywords: personification, cardinal and theological virtues, iconography, panegyric engraving, academic thesis prints, heraldic poetry.

Вступ. Неодмінною складовою панегіричної проґрами багатофігурних аркушевих гравюр, портретів, тез академічних диспутів, ілюстрованих літературних «творів з нагоди» XVII — першої половини XVIII ст. є персоніфікації, серед яких важливу роль відведено алегоріям чеснот і «*res exspectandae*». Вибір відповідних алегорій і число персоніфікацій залежали від призначення твору і статусу адресата — автори могли обмежуватися однією-двома алегоричними постантями, або ж навпаки, розміщували цілі сонми фігур чеснот і семантично пов'язаних з ними персонажів античної міфології, що давало змогу унаочнити розгорнуту риторичну «схему похвали». Персоніфікації чеснот та інші алегорії виконували комунікативну функцію (особливо у великоформатних гравюрах на честь правителів і тріумфальних архітектурних декораціях), апелюючи до реальних історичних подій, певною мірою візуалізували актуальну політичну програму. До найбільш актуальних завдань у дослідженні алегоричних образів чеснот в українській панегіричній гравюрі цього періоду належить вивчення характерних рис їхньої іконографії, але не менш важливим є порівняння окремих аспектів використання цих персоніфікацій в побудові хвалебного наративу в літературних і мистецьких творах епідейктичного жанру.

Мета статті — розглянути особливості іконографії персоніфікацій чеснот в українській гравюрі XVII — першої половини XVIII ст., зокрема в ілюстраціях до панегіричних творів і академічних тезах, на основі порівняння з різними іконографічними варіантами алегорій кардинальних, теологічних і низки інших чеснот у творах європейської графіки і теоретичних трактатах цього періоду. Окрім іконографічного аналізу, є також інші напрями у дослідженні персоніфікацій, до прикладу семіотичний і феноменологічний аналіз — *методологічні підходи*, що відповідно зосереджені на змісті, закладеному в алегоричній фігурі, і на тому значенні, яке мала сама присутність тієї чи іншої персоніфікації у мистецькому творі [1, с. 1—2]. Вони вимагають залучення літературних першоджерел, серед яких не лише панегіричні тексти, але й трактати з риторики й поетики, що складали теоретичну базу епідейктичного красномовства XVII — першої половини XVIII ст. Ці підходи є особливо актуальними при дослідженні української панегіричної гравюри цього періоду, де проблема зв'язку між різними складовими мистецького твору залишається не-

достатньо вивченою. Помітною в українському мистецтвознавчому дискурсі є і відсутність консенсусу як щодо інтерпретації конкретних алегоричних фігур, так і щодо базових рис їхньої іконографії — дослідники оминають увагою проблему багатозначності атрибутів [2, с. 19; 3, с. 202], або ж хибно їх ідентифікують (показовим прикладом може бути аналіз гравюри Л. Тарасевича «*Cerkiew Triumfalna Mądrości Bozskiej*» 1690 р., де на основі неправильної інтерпретації символічних предметів алегорію Віри хибно ототожнено з алегоричною постантю з якорем, яка насправді репрезентує Надію, а Любов постає з невластивими їй атрибутами — з хрестом і чашею, хоча насправді персоніфікацію Любові тут легко ідентифікувати за зображенням у її руці палаючим серцем [4, с. 136].

Окрім фундаментальних праць, присвячених іконографії алегорій наук у європейському мистецтві XVI—XVII ст., основу для роботи складають *матеріали першоджерел* — теоретичні трактати з іконології (передовсім італійських авторів) і виконані митцями на території Нижніх країн графічні серії із зображеннями персоніфікацій з колекцій Британського музею, Національного музею в Амстердамі, а також аркушеві гравюри та ілюстрації панегіриків другої половини XVI — першої половини XVIII ст. із фондів Баварської державної бібліотеки, колекцій музею герцога Антона Ульріха (Брауншвейг) і бібліотеки герцога Августа (Вольфенбюттель).

Основна частина. Перші зображення алегорій чеснот в українській гравюрі відомі з ілюстрацій до панегірика Теодозія Баєвського «*Tentoria venienti*» (Київ, 1646) на честь київського каштеляна Адама Киселя. Втім, в українській панегіричній традиції їхні образи з'являються значно раніше. Ще наприкінці XVI ст., а згодом і в XVII ст. у геральдичній поезії часто натрапляємо на згадки про чесноти, похвала яких у риторичній теорії є одним із основних способів організації епідейктичного тексту. Ключові ідеї цих лаконічних епіграм розкриваються за допомогою стандартних панегіричних формул: «кды вь вышних набоженство станах местце маєт / и рыцдерская мужность с ним ся прилучает, / где ростропность в порадах, справедливость в судях, / где статечность во всяких для отчизны трудях» («Тріодь цвѣтная», Вільно, 1609 р.), «вѣзерунок справ рыцдерских значный... / в том дому вѣра с побожностью и цнота» («Зерцало богословія», Почаїв, 1618 р.), «в тым дому побожность и цно-

та зъдавна кгърунѣтъ свой засадила, / а мудрость з дѣльными справами рицѣрскими гнѣздо свое увила» («Євангеліє учительное», Рахманів, 1619 р.) [5; 6; 7]. У віршах на герби, укладених Кирилом Транквіліоном-Ставровецьким, Тарасієм Земкою, Стефаном Зизанієм, Мелетієм Смотрицьким та низкою інших авторів першої половини XVII ст. чільне місце відведено «цноті» і «мужності» — обидва поняття тут є еквівалентом *virtus* (добродіє). Згідно давньоримських уявлень, *virtus* — це радше моральна досконалість, тобто поєднання різних чеснот [8, с. 265]. Але в панегіричній гравюрі аксіологічний аспект відходить на другий план і алегорію *Virtus* зображають як одну з чеснот, при цьому її персоніфікація здебільшого асоціюється із римською богинею військової доблесті.

Не менш важливими у «схемі похвали» в геральдичній поезії були «дѣльність» (відвага — *fortitudo*), «ростропність» (розсудливість — *prudentia*), побожність (*pietas*) і віра (*fides*) — їх включено майже до всіх епіграм. Поряд з ними, хоча й не так часто, у різних комбінаціях фігурують інші кардинальні й теологічні чесноти. Звичною була тактика довільного ототожнення елементів герба з атрибутами чеснот, при цьому одразу ж впадає у вічі їхня відмінність від усталених приписів щодо іконографії персоніфікацій чеснот — вочевидь, автори епіграм не ставили собі це за мету. Так, якір (котвиця) — один із атрибутів Надії — автори геральдичних віршів на герб роду Стеткевичів подають як знак віри і побожності: «котвицы теж вѣры статечной знаком» («Апостол тетр», Київ, 1630 р.), «стрѣла, котвица — ку Церкви жарливість» («Євангеліє учительное», Київ, 1637 р.) [9; 10]. В іншому випадку символами цих чеснот називають «крест, мѣсяць и звѣзды» з герба князів Острозьких («Лѣкарство на оспалый умысл чоловѣчій» Д. Наливайка, Острог, 1607 р.) [11]. Авторі, обмежені обов'язковим переліком чеснот, рівно ж як і конкретними елементами гербів, тлумачать як знаки відваги й мужності і вершника з мечем, і зображення стріл («тут стрѣлы преважную дѣльність высвѣдчають» — «Євангеліє учительное», Єв'є, 1616 р.), три вруби з гербу Корчак втілюють «вѣры, любве, надѣи и вѣ Троицы цѣлость» («Лексікон славеноросскій и имен тѣлкованіє», Київ, 1627 р.) [12; 13]. Не мають зв'язку з традиційними атрибутами чеснот і порівняння на кшталт «рыцѣр зъ ужем мудрое символ ест сталости, / шабли —

Іл. 1. А. Колларт (за рис. М. де Воса). Світський володар. Із серії «Trium Humani generis ordinum sive statuum». Нідерланди, бл. 1585 р. Колекція Британського музею, № 1937,0915.115. URL: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?assetId=123360001&objectId=1549853&partId=1 (дата звернення: 10.08.2019)

цнот богословских и вѣ вѣрѣ цѣлости» («Псалтырь блаженнаго пророка и царя Давида», Київ, 1624 р.) [14]. Винятком є знак хреста, що його однозначно трактують як символ віри й побожності: «тут крест старожитного набоженства знаком / и статечной вѣры в трафунку вшеляком» («Євангеліє учительное», Єв'є, 1616 р.), «крест побожностъ християнскую знаменуєт / и вѣру православную католицкую показуєт» («Перло многоцѣнное» К. Транквіліона-Ставровецького, Чернігів, 1646 р.) [12; 15].

Тим часом вже один з панегіриків останньої третини XVI ст. вказує на обізнаність українських авторів із іконографією чеснот, сформованою у західноєвропейському мистецтві того часу. Можна провести паралелі між рядками «правда и человеколюбіє твой воз справуєт, / а справедливость браздами шафует» з «Просфоними» (Львів, 1591 р.) і серією гравюр Адріана Колларта за рисунками Мартена де Воса «Trium Humani generis ordinum sive statuum» (бл. 1585 р.), де алегоричні постаті кардинальних й теологічних чеснот кермують колісницями світських правителів і вищого духовенства [16] (Іл. 1).

Подібним чином і словесні хвалебні формули знаходили вияв у панегіричній ілюстрації, втілюючи уявлення про зв'язок різних чеснот, які уклалися в образ досконалого володаря. Наприклад, на одній з гравюр до вже згаданого панегірика «Tentoria venienti» (1646), яка розпочинає розділ «Tentorium Honoris» («намет слави / честі») бачимо персоніфікації Форту-

Іл. 2. «Tentorium Honoris». Ілюстрація панегірика Т. Баєвського «Tentoria venienti» (Київ, 1646 р.). Подано за книгою Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття. Київ: Laurus, 2012. С. 314

ни і Доброчесності (Virtus) (Іл. 2). Знову ж таки, ще наприкінці XVI ст. до них звертається Андрій Римша у вірші на герб підканцлера Великого князівства Литовського Лева Сапіги, прославляючи його рід, де «Бог фортуну / и цноту зъ сильным мужьством сполне коронуєт» («Статут Великого князівства Литовського», Вільно, 1588 р.) [17]. На ілюстрації до «Tentoria venienti» Фортуна представлено в знайомому від доби середньовіччя іконографічному варіанті — в короні, з нагрудними ланцюгами як відзнаками влади, верхи на колесах. Зображення Фортуни без негативних конотацій з'являються на імператорських денаріях Гальби і Веспасіана у 68—69 рр. н. е. — це була «Fortuna Augusti» з атрибутами — стерном, галузкою лавра і рогом достатку, що означала не випадкову удачу, а успіх, здобутий завдяки власним здібностям і чеснотам [18, с. 188]. Fortuna (доля) і virtus (моральна досконалість, яку репрезентують чотири кардинальні чесноти) значилися серед атрибутів особи у трактаті Цицерона «De inventione» (84 р. до н. е.), а відтак перейшли до риторичних підручників Нового часу, на практиці ставши елементами теоретично-

го «каркасу», на якому слід було конструювати панегіричний текст [19, с. 70—73, 159—163]. Приклади розгортання такого наративу неолатинські панегіристи могли почерпнути з фрагментів епідейктичних текстів у трактатах риторики і поетики та збірників промов античних ораторів (на зразок віднайденого у 1433 р. «Panegyrici latini»).

Античні тексти залишалися серед основних джерел «прикладів» (exempla) і цитат дидактичного змісту в компілятивних збірниках повчальних сентенцій, що у XVI—XVII ст. виходили під універсальним титулом «Philosophia moralis», а також у книгах емблем на кшталт «Q. Horatii Flacci Emblemata» (1607) Отто ван Веена чи «Idea de un Principe Politico Christiano» (1640) Дієго де Сааведри Фахардо — своєрідних «зерцал правителів», водночас споріднених із «libri locorum» і флорілегіями [20, с. 26—27]. Вплив античних зразків мав важливе значення не лише в літературній творчості епідейктичного жанру і книгах емблем — у мистецтві ранньомодерної доби джерелом іконографії чеснот і низки інших персоніфікацій, асоційованих із образом правителя, були саме давньоримські монети і медалі, які впродовж XVI—XVII ст. виступали об'єктом зацікавлення італійських колекціонерів і вчених. Трактати «Illustrium imagines» (1517) Андреа Фульвіо, «Immagini delli Dei de gli Antichi» (1547) Вінченцо Карпаччі, «Discorsi di M. Enea Vico Parmigiano, sopra le medaglie de gli antichi» (1558) Енея Віко, «Illustratione de gli epitaffi et medaglie antiche» (1558) Габріеле Сімеоні, «Familiae Romanae quae Reperiuntur in Antiquis Numismatibus» (1577) Фульвіо Орсіні стали основою для підсумкової у цій ділянці дослідження античних персоніфікацій праці — «Іконології» Чезаре Ріпі 1593 р. (доповнене видання з ілюстраціями вийшло у 1603 р.) [21, с. 176—178]. Персоніфікації на античних монетах були одним з елементів унаочнення політичної програми правителів, адже окремі чесноти в давньоримській традиції асоціювалися з певними аристократичними родами [22, с. 152; 23, с. 311—313]. Проте не всі персоніфікації на давньоримських монетах і медалях пов'язані з особою імператора, це чесноти — переважна більшість з них належить до т. зв. «res expetendae» (бажаних благ, для досягнення яких потрібно докладати зусиль), наприклад Salus (безпека), Abundantia (вроджай), Pax (мир), яким громадяни завдячують його правлінню [23, с. 309]. Алегоричні фігури Хоробрості,

Розсудливості, Великодушності апелювали до відомих загалу діянь — переважно, вдалих військових походів — та поступово підхід до обрання чеснот формалізувався. Така тенденція домінує у панегіричних гравюрах (портретах, тріумфах) ренесансу і бароко, де більшість зображених персоніфікацій є скоріше складовою риторичних глорифікаційних формул. До подібних композицій практично завжди впроваджували алегоричні постаті чотирьох кардинальних і трьох теологічних чеснот, або ж їхні символи.

Канон чотирьох кардинальних чеснот, який складають хоробрість (*andreia*), стриманість (*sophrosune*), справедливість (*dikaiosune*) і мудрість (*sophia*), сформувався у моральній філософії сократиків. Він залишався основою схеми класифікації чеснот у працях стоїків, до нього апелює Цицерон, остаточно ж утвердження переліку *virtutes cardinales* (*fortitudo*, *temperantia/continentia*, *iustitia*, *prudentia/sapientia*) в епоху пізньої античності відбулося у риторичній теорії — трактатах Цицерона, Квінтіліана, збірниках настанов ораторам доби імперії, а відтак — в енкаміях правителям, передовсім імператорові, консулам (для похвали громадянина зазвичай обирали низку інших чеснот, більш відповідних статусу конкретної особи). Орієнтуючись на цей канон, літературна панегірична традиція, а також персоніфікації на монетах і медалях, що карбувалися впродовж декількох століть існування Римської імперії, демонстрували більш розмаїту картину чеснот, яких дослідники нараховують понад п'ятдесят [23, с. 300—301]. Іконографія деяких з них (перш за все *Pietas* і *Spes*) ставала прототипом і для алегорій теологічних чеснот. Паралельно, від періоду раннього середньовіччя, у творах Отців Церкви, а пізніше у працях богословів-схоластів було закладено підґрунтя для теоретичного осмислення образів чеснот з точки зору християнської теології. Тим більше, що у Святому Письмі доволі часто у дидактичному контексті згадуються різні чесноти, в тому числі й кардинальні. Як один з характерних прикладів можна навести рядки з книги Мудрості 8:7 — «І коли хтось любить справедливість, то плоди її трудів — чесноти, бо вона навчає поміркованості, розсудливості, справедливості й мужності, а над них немає нічого кориснішого в людському житті». У латинському тексті Вульгати замість *temperantia* і *fortitudo* вжито синоніми цих слів — *sobrietas* і *virtus*, проте середньовічні богослови, зокрема св. Амвросій і св. Августин

у коментарях до Святого Письма трактують їх, поряд із *sapientia* і *iustitia*, як класичну четвірку кардинальних чеснот [24, с. 35; 25, с. 165; 26, с. 15—26]. Надалі й біблійний текст, і богословські трактати матимуть вплив на появу нових і на реінтерпретацію усталених атрибутів алегорій чеснот. Що знаходить вияв, зокрема, і в іконографії персоніфікацій чеснот і моральних вад з тематичних серій, виконаних за ескізами нідерландських і фламандських митців — період їхньої найбільшої популярності припадає на другу половину XVI ст. Окрім алегоричних постатей важливе значення у композиціях мали багатофігурні сцени (серія «Вісім чеснот» Філіпа Галле за рисунками Пітера Брейгеля 1559—1560 рр.) і сюжети зі Святого Письма (недатована серія з 14 графічних аркушів Крістіана де Пассе I за ескізами М. де Воса із персоніфікаціями чеснот і пороків), що формували додаткову візуальну розповідь, підсилюючи дидактичний потенціал цих тиражованих графічних циклів.

Для панегіричної творчості вже від античної доби актуальною була проблема вибору тих чи інших чеснот для прославлення особи. Канон чеснот був доволі умовним конструктом ще в античності, особливо після його утвердження у панегіричній літературі і риторичі. Втім, упродовж наступних століть різні концепції чеснот розвивалися у філософських, а пізніше релігійних морально-етичних доктринах і в політичних теоріях про методи правління і форми державного устрою [22, с. 146—147; 23, с. 307—308]. На загал, ці концепції не мали безпосереднього вияву в іконографії персоніфікацій, хоча атрибути алегоричних фігур від доби середньовіччя до Нового часу таки зазнали певних змін. Якщо ж говорити про зображення чеснот і *res exoptendae* у європейській гравюрі XVI—XVII ст., то очевидним є вплив давньоримських зразків (у XVI ст. в Італії виходили друком каталоги античних монет, медалей, скульптурних рельєфів з графічними копіями і коментарями), міфології, середньовічних бестіаріїв і біблійних текстів.

Показовою з точки зору взаємодії різних художніх та інтелектуальних традицій може бути персоніфікація Розсудливості — *Prudentia*, що входить до числа кардинальних чеснот, тому дуже часто з'являється у графіці XVI—XVII ст., зокрема у панегіричній. Розсудливість в античних філософських і етичних теоріях мала особливий статус — Аристотель у «Нікомховій етиці» зазначає, що «без неї не може існувати

Серед персоніфікацій в українській панегіричній гравюрі XVII — першої половини XVIII ст. Розсудливість зображали чи не найчастіше. Алегорична постать Розсудливості або самі лише її символи, серед яких беззаперечно домінує дзеркало з обвитими навколо зміями, з'являються у різних «творах з нагоди», розкриваючи декілька смислових аспектів образу Prudentia. Дуалістичне трактування алегорії Розсудливості як особистої чесноти адресата панегірика полягало у підкресленні її ролі як чесноти, асоційованої з навчанням — коли вона змальована в оточенні алегорій наук та їхніх атрибутів (виконаний Іваном Мигурою портрет К. Зотова 1703 р., теза академічного диспуту на честь митрополита Київського Йоасафа Кроковського 1713 р.) (Іл. 4), або ж навпаки, в наочному представленні її належності до усталеної в епідейктичному жанрі етичної моделі — через розташування поряд з персоніфікаціями Пильності, Хоробрості й інших кардинальних і теологічних чеснот з відповідними їм міфологічними персонажами, такими як Марс, Паллада, Геркулес (авантитул Л. Тарасевича до панегірика «Sława heroiczych dzieł Borysa Petrowicza Szeremety» 1695 р., гравюра Івана Щирського до другого розділу панегірика Івана Орновського «Bogaty wirydarz» 1705 р.) (Іл. 5, 6). Натомість у збережених зразках української гравюри цього періоду знаходимо лише поодинокі приклади іншого іконографічного варіанту алегорії Розсудливості, в якому її основним атрибутом є підзорна труба. Це, зокрема, персоніфікація з аркушевої гравюри «Princers ecclesiarv» (1706), де її супроводжує фраза «Благодать ему от Господа дана» (Іл. 7). Поруч вказано, що це рядок зі старозавітної книги Сираха, втім в оригіналі він звучить трохи інакше — «Елико велик еси, толико смирился, и пред Господемъ обрящеши благодать» (Сирах 3:18). Схоже бачення чесноти Розсудливості розкрито в одній із ілюстрацій до збірника релігійних емблем отця-єзуїта Германа Гуго «Pia desideria» (1624) (Іл. 8). Оскільки лейтмотивом цієї книги моральних настанов є осмислення проблеми індивідуальної есхатології, то підписом до малюнка слугує цитата з Второзаконня 32:29 — «Якби вони були розумні, то збагнули б, зрозуміли б, який кінець їм буде». Звернувшись до відсутнього у коментарі попереднього рядка — «Gens absque consilio est, et sine prudentia» (Второзаконня 32:28), можемо з більшою впевненістю стверджувати, що зображена на гравюрі

Іл. 5. Л. Тарасевич. Авантитул панегірика П. Терлецького «Sława heroiczych dzieł B. Szeremety» (Чернівці, 1695 р.). Подано за книгою Степовик Д. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко. Київ: Наукова думка, 1986. С. 157

Іл. 6. І. Щирський. Ілюстрація панегірика І. Орновського «Bogaty Wirydarz» (Київ, 1705 р.). Подано за книгою Свербигуз В. Старосвітське панство. Варшава: Studio Literka, 1999. С. 55

Іл. 7. І. Мигура. Панегірик «Princers ecclesiarv». Київ, 1706 р. Подано за книгою Ровинський Д. Матеріали для русскої іконографії. Вып. I. Санкт-Петербург: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1884. Л. 33

Іл. 8. Ілюстрація видання Hugo H. *Pia desideria: emblematis elegiis & affectibus SS. Patrum illustrata* (Антверпен, 1632 р.). С. 118

Іл. 9. Г. Левицький. Фрагмент тези академічного диспуту на честь архімандрита Києво-Печерської лаври Іларіона Негребецького. Київ, 1738 р. Подано за книгою Фоменко В. Григорій Левицький і українська гравюра. Київ: Наукова думка, 1976. С. 35

постать пов'язана власне з алегорією Розсудливості. Задля докладнішого пояснення основної ідеї ембле-

ми підзорну трубу обернено навпаки, аби показати, що нерозумна людина не здатна збагнути неминучості і швидкого наближення «чотирьох останніх речей», якими є смерть, суд, пекло і рай [31, с. 328, 342].

Разом з тим, у панегіричній гравюрі, у тому числі й у згаданій композиції «*Principes ecclesiarum*», тлумачення персоніфікацій залежить передовсім від контексту їхньої появи, а радше їх ролі у різних «схемах похвали», й подекуди ускладнюється через використання атрибутів, асоційованих з різними алегоріями. Так, у випадку, якщо б авторів панегіричної концепції цього твору йшлося про прославлення Івана Мазепи як покровителя колегіумів Гетьманської України, то жіночу алегоричну постать з підзорною трубою можна було б розглядати як одну з наук квадрівіуму — Астрономію. Тоді й решта зображених поряд фігур матимуть більш чи менш очевидні відповідники серед алегорій академічних дисциплін (Риторика з кадучеєм, Теологія в короні і з сонцем на грудях, Історія з книгою, Юриспруденція з мечем і терезами). Якщо ж орієнтуватися на канон чеснот, то, крім алегорії Розсудливості, про яку йшла мова раніше, зображені тут постаті репрезентуватимуть Красномовство (цю рису завжди підкреслювали в літературних панегіриках гетьманові), Справедливість, Мудрість (алегорія в короні). Водночас, на основі розміщених біля кожної з них інскрипцій, окремі фігури можна інтерпретувати і як персоніфікації дарів Святого Духа — їх ще у середньовічних богословських трактатах (у тому числі й у працях Томи Аквінського і св. Бонавентури) порівнювали з сімома головними чеснотами [32, с. 917]. Популярність цих образів впродовж наступних століть засвідчують також і цикли гравюр дидактичного змісту із алегоріями дарів Святого Духа, наприклад серії Рафаеля Саделера за рисунками М. де Веса (кін. XVI ст.) чи Йогана Георга Бергмюллера (1730—1747). У гравюрі «*Principes ecclesiarum*» інскрипція «Совѣт его яко источникъ живота» (Сирах 21:13) може вказувати на алегорію Ради (Consilio), що є одним з дарів Святого Духа.

Цю одну персоніфікацію з підзорною трубою знаходимо на виконаній Григорієм Левицьким тезі диспуту на честь архімандрита Києво-Печерської лаври Іларіона Негребецького (1738) (Іл. 9). У цьому випадку більш вірогідним буде її тлумачення як алегорії Мудрості, адже у руці вона також тримає семистовпну ротонду, традиційно асоційовану з цією

чеснотою на підставі біблійного тексту: «Мудрість собі будинок збудувала і витесала сім стовпів до нього» (Приповідки 9:1).

Попри те, що в трактатах з іконології і в морально-етичних доктринах раннього нового часу чесноти Розсудливості і Мудрості мають низку суттєвих відмінностей, у графіці XVII—XVIII ст. алегорії *Prudentia* і *Sapientia* часто зображали з однаковими атрибутами, серед яких зустрічаються передовсім дзеркало зі зміями і скіпетр з оком. Приклад такої іконографії в українській панегіричній гравюрі цього періоду бачимо на титульному аркуші І. Щирського до епідедію «*Iter gloriae*» (1680), де зображення скіпетра з оком серед картушів з символами інших кардинальних чеснот можна розуміти двояко — як символ Розсудливості або ж Мудрості, бо обидві чесноти в епідейктичних мовах були взаємозамінними в переліку *virtutes cardinales* (Іл. 10). У фронтиспісі Л. Тарасевича до панегірика «*Illustrissimus Brzostowskianus Stapes*» (1682) в ролі підказки виступають додаткові деталі, які дають змогу з більшою впевненістю характеризувати цю постать як алегорію Мудрості, зокрема інскрипція «*Qui Probq est iubet Vera Sapientia laudem*» і сонде на грудях персоніфікації (Іл. 11). До такого іконографічного варіанту *Sapientia* звертається й І. Мигура в тезі «*Oriens ex alto*» (1706) на честь митрополита Стефана Яворського (Іл. 12).

Скіпетр з оком на верхівці хоча й значно рідше, але все ж використовували як один з атрибутів персоніфікації Пильності (*Vigilantia*). В описі Ч. Ріпі цей символ відсутній, натомість згадано книгу, запалений свічник, півня, журавля, що тримає камінь, і лева з відкритими очима [33, с. 348—350]. Повторюваний мотив ока на кірасі вирізняє алегоричну фігуру Пильності, представлену у вигляді воїна у стилізованих давньоримських обладунках, зі щитом і списом на одній з гравюр І. Щирського до панегірика «*Bogaty wirydarz*» (1705) (Іл. 6). Подібно ж зв'язок Пильності з чеснотою мужності й військової доблесті підкреслено в авантитулі Л. Тарасевича до панегірика «*Stawa heroiczych dzieł...*» (1695), де серед низки персоніфікацій присутня й жіноча алегорична постать з мечем, над яким у сяйві променів розташований символ ока — деталь, яка свідчить на користь припущення про те, що автор включив до візуальної «схеми похвали» саме Пильність (Іл. 5). Оскільки меч, рівно ж як і зображений поряд жура-

Іл. 10. І. Щирський. Титул панегірика «*Iter gloriae*» (Вільно, 1680 р.). URL: <http://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/VUB/VUB01-000575435> (дата звернення: 10.08.2019)

Іл. 11. Л. Тарасевич. Герб Бжостовських. Фронтиспіс панегірика «*Illustrissimus Brzostowskianus Stapes*» (Вільно, 1682 р.). URL: <http://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/C1B0000933849> (дата звернення: 10.08.2019)

Іл. 12. І. Мигура. Теза «Опиens ex alto» на честь С. Яворського. Київ, 1706 р. Подано за книгою Ровинській Д. Матеріали для русскої іконографії. Вып. I. Санкт-Петербург: Экспедиція заготовлення государственныхъ бумагъ, 1884. Л. 31

Іл. 13. І. Щирський. Титул панегірика Л. Крщоновича «Redivivus Phoenix» (Чернігів, 1683 р.). НБУВ шифр Ін 256 (№ 3); Ін 105 (2)

вель належать і до атрибутів Благочестя (Pietas) — зброя біля вітваря означає готовність обороняти віру, а журавля згідно з уявленнями, що панували в ан-

тичну добу, вважали зразком синівського благочестя [33, с. 150—151]. Тут варто зауважити, що птах, який супроводжує алегорію Пильності, тримає у кігтях камінь, що відрізняє його від іконографії персоніфікації Благочестя.

У панегіричних текстах і гравюрах XVII—XVIII ст. чеснота Pietas у похвалі особи за своїм значенням була наближена до Religio — їх обидві ототожнювали з поняттям побожності, релігійності, як персоніфікації вони (а також Віра — Fides) мають низку спільних атрибутів. Переважно їх не зображали разом в межах однієї композиції, хоча в українській графіці цього періоду натрапляємо на такий приклад у збереженому фрагменті титульного аркуша І. Щирського до панегірика «Redivivus Phoenix» (1683) (Іл. 13). Тут алегорична постать із підписом Religio тримає хрест і обвитий вервицею вітвар з полум'ям — це компіляція двох основних варіантів цієї персоніфікації з «Іконології» Ч. Ріпи [33, с. 187—189]. У трактаті немає згадок про вервицю, оскільки постать Religio змальована з медалі Елія Антоніна, але в коментарі Ч. Ріпа адаптує символ вітваря, згадуючи про євхаристійну жертву [33, с. 188]. Натомість для алегорії Pietas І. Щирський обирає іншу іконографію (вервиця, три лаврові вінки, спрямована вгору стріла на грудях персоніфікації), у якій виразно проступає індивідуальний аспект побожності, пов'язаний з прагненням душі досягнути спасіння. Схожий образ людської душі (Anima), наділений не тільки візуальною, але й змістовою подібністю, ілюструє збірник емблем «Pia desideria» (1624), до якого ми вже зверталися раніше (Іл. 14). Вочевидь й іншу, не менш знану книгу емблем — «Q. Horatii Flacci Emblemata» (1607) О. ван Веена можна назвати серед джерел іконографії третьої персоніфікації з титульної сторінки панегірика «Redivivus Phoenix» (1683) (Іл. 15). Мова йде про алегорію Virtus, частково взоровану на постаті Virtus inconcussa — частково, бо замість переможеної Фортуни під ногами Доброчесності на гравюрі І. Щирського розміщено сферу, що зближує її з одним із класичних варіантів алегорії Virtus (в туніці, шоломі, зі списом і коротким мечем — паразонієм, нога опирається на шолом або кулю, що символізує світове панування Риму), поширеним на давньоримських монетах періодів правління Веспасіана і Доміціана [34, с. 391]. Така іконографія Virtus зустрічається вже у

ранніх зразках панегіричної літератури Речі Посполитої — копію фрагменту композиції з фігурою непорушної Добročесності з книги О. ван Веена використано у творі Валеріо Монтелупі «*Gratulationes In Reditum ... Sigismundi III*» (Познань, 1611).

Повертаючись до інших алегорій кардинальних чеснот в українській панегіричній гравюрі XVII — першої половини XVIII ст., слід зауважити, що тут домінують найбільш поширені іконографічні типи, зібрані у трактаті Ч. Ріпи — відтак, атрибутом Стриманості є вуздечка, Мужності — колона, Справедливість зображають із зав'язаними очима, мечем і терезами, тому докладніше ми на них не зупинятимемося.

Обов'язковим пунктом риторичної стратегії християнських панегіристів було звернення до трьох теологічних чеснот. Для їхньої іконографії також характерною є незначна варіативність символічних предметів і загалом типів кожної з персоніфікацій, а серед атрибутів переважають ті, в яких чітко простежується зв'язок з біблійним текстом. Алегоричну постать Надії в українській панегіричній гравюрі згаданого періоду зображали з якорем, що закріпився як один з основних її атрибутів у давньоримському мистецтві і був символом безпеки і, власне, надійності. Як частина офіційного культу, *Spes* тоді асоціювалася із подіями суспільного, політичного життя, у цьому сенсі зображення персоніфікації Надії на саркофагах у контексті індивідуальної есхатології — як «сподівання на безсмертя» — були маргінальним явищем [35, с. 86]. Натомість у ранньохристиянському мистецтві, де якор часто малювали замість хреста, він означав надію (передовсім на спасіння), як це виражено в посланні ап. Павла до Євреїв 6:18—19, де надію порівнюють з «якорем душі, безпечним та міцним». У панегіричній гравюрі якор могли уподібнювати до герба адресата епідейктичного твору, як це робить Л. Тарасевич у графічній композиції з дедикації «*Cerkiew Triumfalna Mądrości Bozskiej*» 1690 р., використовуючи півмісяць і стрілу гербу Сас, або ж впроваджували лише окремі геральдичні символи — так, І. Мигура завершує якор зображенням серця з двома хрестами (основного елемента герба Василя Кочубея) у присвяченій йому гравюрі «*Фіміам*» 1707 р.

Іконографію алегорії Любові (*Charitas*, або *Милосердя* у західній традиції) теж можна охарактери-

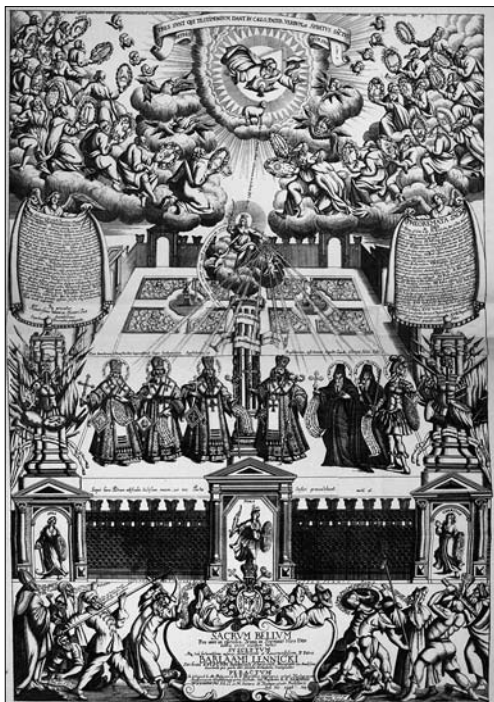

Іл. 14. Ілюстрація видання Hugo H. Pia desideria: emblematis elegiis & affectibus SS. Patrum illustrata (Антверпен, 1632 р.). С. 22

Іл. 15. Virtus inconcussa. Ілюстрація видання Veen O.Q. «*Horatii Flacci Emblemata*» (Антверпен, 1607 р.). С. 9

зувати як одну з найбільш передбачуваних — вона постає у супроводі дітей, тримаючи в руді палаюче серце — саме так її представлено у роботах Л. Тарасевича, І. Мигури, Дмитра Галяховського. В «Іко-

Іл. 16. Невідомий автор. Теза академічного диспуту на честь єпископа Варлаама Ліницького. 1720 р. Подано за книгою Ровинській Д. Матеріали для русской иконографии. Вып. IX. Санкт-Петербург: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1890. Л. 350

Іл. 17. А. Колларт (за рис. М. де Воса). Ad vitam aeternam. Із серії «Апостольський символ віри». Фландрія, бл. 1600 р. Колекція Британського музею, № 1835,0711.5. URL: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?assetId=122147001&objectId=1547570&partId=1 (дата звернення: 10.08.2019)

нології» Ч. Ріпи є й інший варіант, на який не натрапляємо у збереженому українському графічному матеріалі, коли полум'я розташоване над головою жіночої алегоричної постаті [33, с. 99—100].

До основних атрибутів третьої з теологічних чеснот — Віри, належать хрест, чаша і розкрита книга, іноді у неї над головою зображають ще Святого Духа у вигляді голуба — цю додаткову деталь бачимо у гравюрах Яна і Рафаеля Саделерів, а серед українських граверів — у роботах І. Мигури, зокрема у згаданому вже панеґіричному аркуші «Фіміам» (1707) [33, с. 149]. Тематика твору могла спонукати авторів до відходу від усталеної іконографії — так, у тезі академічного диспуту на честь єпископа Варлаама Ліницького «Sacrum Bellum» (1720) алегорія Fides нагадує традиційні зображення архангела Михаїла в обладунку, з вогненним мечем (Іл. 16). Цікаво, що цей фрагмент загальної композиційної схеми має багато спільних рис із гравюрою «Видіння Невесного Єрусалима» із серії «Апостольський символ віри», виконаної А. Коллартом за рисунками М. де Воса (Фландрія, бл. 1600 р.) (Іл. 17).

Висновки. Збережені зразки українських панеґіриків XVII — першої половини XVIII ст. розкривають практично такі ж контексти функціонування персоніфікацій чеснот, як і в творчості тогочасних європейських панеґіристів, що, зрештою, є закономірним, зважаючи на засвоєну авторами епідейктичних творів теоретичну основу *genus demonstrativum*, спільну для курсів трівіуму в українських і європейських колегіях. Алегорії та символи чеснот у великоформатних аркушевих композиціях з портретами, тезах академічних диспутів, ілюстрованих стародруках візуалізують значною мірою універсальні етичні моделі, сформовані в межах риторичних настанов для прославлення світських осіб та духовенства. У лаконічніших за можливість вислову (порівняно з літературними текстами) гравюрах похвала чеснот укладена у своєрідну формулу, яка поєднує алегоричні постаті з канону кардинальних і теологічних чеснот, а також семантично наближених до них персоніфікацій — на кшталт *Religione pro Deo*, *Sapientia pro patria* або *Prudentia/Sapientia* і *Fortitudo*. Подібними, тільки словесними формулами, послуговуються автори геральдичних епіграм, проте глорифікація чеснот у віршах на герби має більш узагальнений характер, оскільки підсумовує діяння цілого роду. Тоді як

у графічних «творах з нагоди» навіть за використання меншої кількості персоніфікацій цю похвалу можна індивідуалізувати, разом з тим пристосувавши до основної ідеї панегірика. Так, прославлення військових перемог мало двояке трактування — в ілюстраціях до стародруків «*Ślawa heroicznych dzieł...*» (1695) і «*Bogaty wirydarz*» (1705) за допомогою алегоричних фігур Розсудливості, Пильності, образів Геркулеса (у ролі персоніфікації Мужності — *Fortitudo*), Марса, Паллади підкреслено «героїчний» аспект цих звитяг, натомість постаті наук і Віри (або ж Релігії з чашею, книгою і двома ключами) на тезі Д. Галяховського на честь І. Мазепи (1708) формують образ гетьмана як захисника християнства і покровителя колегіумів. Персоніфікації усіх трьох теологічних чеснот частіше (наскільки про це можна судити на підставі фрагментарно вцілілих пам'яток) з'являються в гравюрах, присвячених представникам духовенства, ніж у композиціях на пошану світських осіб, проте й тут не існувало єдиної незмінної схеми. Наприклад, у панегірику «*Redivivus Phoenix*» (1683) на честь архієпископа Лазаря Барановича на титульному аркуші розташовано фігуру *Virtus*, а на частині, що не збереглася, повинна бути *Vigilantia* (повний перелік цих чеснот зафіксовано в тексті твору), які традиційно асоціювалися передовсім з постаттю правителя і полководця. Але в цьому випадку вони вказують на силу і вплив архієпископа як пастиря, що підтверджує і фрагмент інскрипції зі словом *utroque* (в обидвох напрямках, двояко) над ними. Фразу *in utrumque paratus* використовували в імпрезах і панегіриках для відображення якоїсь дихотомії, на кшталт поєднання чеснот Мужності й Побожності в особі адресата епідейктичного твору чи, як це практикували у портретах єпископів-канцлерів Речі Посполитої, дана формула означала їхню участь не лише в управлінні церквою, але і в політичному житті [36, с. 230—232]. Подібно ж і в тезах на честь митрополита С. Яворського 1706 р. («*Oriens ex alto*») і 1719 р. та єпископа Варлаама Косовського (1718) присутні алегорії і кардинальних, і теологічних чеснот. Зважаючи на особливу роль персоніфікацій чеснот у панегіричній гравюрі, важливе значення має дослідження їхньої іконографії задля правильної ідентифікації алегоричних фігур, а відтак, розкриття різних смислових нюансів кожного твору. Перспективи подальших досліджень у даному напрям-

ку полягають у залученні ширшої джерельної бази європейської графіки другої половини XVI — першої половини XVIII ст. для пошуку зображень, які могли слугувати ймовірними візуальними прототипами для українських митців.

1. *Personification: Embodying Meaning and Emotion*. Ed. by W.S. Melion, B.A. Ramakers. Leiden; Boston: Brill, 2016. 788 p.
2. Люта Т. Софійський собор у могилянському контексті мазепинської доби. *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки*. Київ, 2012. Т. 130. С. 14—23.
3. Фоменко Д., Цинковська І., Юхимець Г. Мідні гравірувальні дошки українських друкарень XVII—XIX ст. у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. Київ: Академперіодика, 2014. 359 с.
4. Степовик Д. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко. Київ: Наукова думка, 1986. 233 с.
5. *Тріодъ цвѣтная*. Вільно: друкарня Леонтія Мамонича, 1609. URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto13.htm> (дата звернення: 10.08.2019).
6. Транквіліон-Ставровецький К. *Сіа книга нарицаемая Зерцало богословіи, изъбранна от многих книг богословских и трудолюбіем съставлена еромонаха Кирила Транкъвелиона и проповѣдника слова Божіа, его власным коштом и накладом выдрукована*. Почаїв, 1618. URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto31.htm> (дата звернення: 10.08.2019).
7. Транквіліон-Ставровецький К. *Євангеліє учительное, або Казаня на недѣля през рок и на празники Господскіє и нарочитыи святым угодником Божіим*. Рахманів, 1619. URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto31.htm> (дата звернення: 10.08.2019).
8. Lear F.S. Patriotism and Some Related Aspects of Roman Character. *Western Tradition from Rome to Britain. Part of The Rice Institute Pamphlet*. 1942. Vol. 29. № 4. P. 257—290.
9. *Апостол тетр, сирѣч Дѣянїя и посланїя Христовыхъ святыхъ божественныхъ апостол*. Київ: друкарня Спиридона Соболя, 1630. URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto41.htm> (дата звернення: 10.08.2019).
10. *Євангеліє учительное, або Казаня на недѣля през рок и на празники Господскіє и нарочитыи святым угодником Божіим*. Київ, 1637. URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto51.htm> (дата звернення: 10.08.2019).
11. Наливайко Д. *Лѣкарство на оспалый умысл чоловѣчїй*. Острог, 1607. URL: http://litopys.org.ua/old14_16/old14_37.htm#fil4 (дата звернення: 10.08.2019).
12. *Євангеліє учительное, або Казаня на каждую неделю и свята урочистыи*. Єв'є, 1616. URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto21.htm> (дата звернення: 10.08.2019).
13. Земка Т. *Лексікон славеноросскій и имен тлѣкованіє*. Київ: друкарня Києво-Печерського монастиря, 1627.

- URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoeetry/anto39.htm> (дата звернення: 10.08.2019).
14. Земка Т. *Псалтырь блаженного пророка и царя Давида с пѣснями и псалмы избранными на праздники Господския и святых Божіих, и с пасхалиєю с молитвами*. Київ: друкарня Києво-Печерського монастиря, 1624. URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoeetry/anto39.htm> (дата звернення: 10.08.2019).
 15. Транквіліон-Ставровецький К. *Перло многоцѣнное*. Чернігів: друкарня Єлецького монастиря, 1646. URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoeetry/anto32.htm> (дата звернення: 10.08.2019).
 16. Просфонима. *Привіт преосвященному архієпископу кир Михайлу*. Львів: друкарня братства, 1591. URL: http://litopys.org.ua/old14_16/old14_33.htm (дата звернення: 10.08.2019).
 17. Римша А. *Статут Великого княжества Литовского*. Вільно: друкарня Мамоничів, 1588. URL: http://litopys.org.ua/old14_16/old14_29.htm (дата звернення: 10.08.2019).
 18. Stevenson T.R. Personifications on the Coinage of Vespasian (AD 69—79). *Acta Classica*. 2010. Vol. LIII. P. 181—205.
 19. Cicero. *De inventione. De optimo genere oratorum. Topica* / With Eng. trans. by H.M. Hubbell. London: William Heinemann, 1949. 484 p. (Loeb Classical Library).
 20. Gerards-Nelissen I. Otto van Veen's Emblemata Horatiana. *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art*. 1971. Vol. 5. № 1/2. P. 20—63.
 21. Packard A.L. *The Catafalque of Paul V: Architecture, Sculpture and Iconography. PhD Dissertation*. Columbia University, 2013. 306 p. URL: <https://academiccommons.columbia.edu/catalog/ac:161619> (дата звернення: 10.08.2019).
 22. Norena C. The Communication of the Emperor's Virtues. *The Journal of Roman Studies*. 2001. Vol. 91. P. 146—168.
 23. Wallace-Hadrill A. The Emperor and his Virtues. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. 1981. Vol. 30, № 3. 3rd qtr. P. 298—323.
 24. Shamos G. *Bodies of Knowledge: The Presentation of Personified Figures in Engraved Allegorical Series Produced in the Netherlands, 1548—1600. Thesis for the degree of Doctor of Philosophy*. Philadelphia, 2015. 422 p.
 25. Jecker M. The Intellectual Virtues (Nicomachean Ethics, Book VI) in Three Works of Popularization of Aristotelian Thought. *SVMMMA*. 2014. № 3. P. 161—175.
 26. Bejczy I.P., Bejczy I. *The Cardinal Virtues in the Middle Ages: A Study in Moral Thought from the Fourth to the Fourteenth Century*. Leiden: Brill, 2011. 361 p.
 27. Magirus J. *Joannis Magiri, professoris quondam inclyti, in Aristotelis Ethica Nicomachea Commentationes*. Oxonii: Typis J. Vincent, 1842. 506 p.
 28. Цидерон Марк Туллий. *О старости. О дружбе. Об обязанностях*. Изд. подгот. В.О. Горенштейн, М.Е. Грабарь-Пассек, С.Л. Утченко. Москва: Наука, 1975. 245 с. URL: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1423775001> (дата звернення: 10.08.2019).
 29. Di Biase C. The Development of the Concept of Prudentia in Locke's Classification of Knowledge. *Society and Politics*. 2013. Vol. 7. № 2. November. P. 85—125.
 30. Comenius J.A. *Joh. Amos Comenii Orbis sensualium pictus, hoc est, omnium fundamentalium in mundo rerum, et in vitâ actionum, pictura et nomenclatura*. Noribergae, 1669. 470 p.
 31. Kowzan J. Prudencja, luneta i rzeczy ostateczne. Wokół Emblematu 96 Zbigniewa Morsztyna. *Terminus*. 2014. T. 16. Z. 3 (32). S. 323—350.
 32. *Encyclopedia of Comparative Iconography: Themes Depicted in Works of Art*. Ed. by H. Roberts. Chicago: Routledge, 2013. 1150 p.
 33. Ripa C. *Iconologia: nella quale si descriuono diuerse immagini di virtù, vitij, affetti, passioni humane, arti, discipline, humori, elementi, corpi celesti, prouincie d'Italia, fiumi, tutte le parti del mondo, ed altere infinite materie*. Siena: appresso gli heredi di Matteo Florimi, 1613. 840 p.
 34. Mattingly H. *Coins of the Roman Empire in the British Museum. Vol. II. Vespasian to Domitian*. London: Oxford University Press, 1930. 485 p. + 83 plates
 35. Clark M.E. Spes in the Early Imperial Cult: «The Hope of Augustus». *Numen*. 1983. Vol. 30. Fasc. 1. P. 80—105.
 36. Pokora J. Deo & Patriae. Portrety biskupów-kanclerzy Rzeczypospolitej w XVII—XVIII wieku. *Biuletyn historii sztuki*. 2005. № 3—4. S. 223—241.

REFERENCES

- Melion, W.S., & Ramakers, B.A. (Ed.). (2016). *Personification: Embodying Meaning and Emotion*. Leiden; Boston: Brill.
- Ljuta, T. (2012). St. Sophia Cathedral in the Mogilaeen context of the Mazepa era. *NaUKMA Research Papers. History* (Vol. 130, pp. 14—23) [in Ukrainian].
- Fomenko, D., Cynkovs'ka, I., & Juhymc', G. (2014). *Copper engraving boards of Ukrainian printing houses of the 17th—19th centuries in the Vernadsky National Library of Ukraine*. Kyiv: Akadempriodyka [in Ukrainian].
- Stepovyk, D. (1986). *Leontij Tarasevych and Ukrainian baroque art*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Triod' cvetnaja* (1609). Vil'no: drukarnja Leontija Mamonycha. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/ukrpoeetry/anto13.htm> (Last accessed: 10.08.2019) [in Old Slavonic].
- Trankvilion-Stavrovec'kyj, K. (1618). *Sia kniga naricajemaja Zercalo bogosloviy, izbranna ot mnogyh knyg bogoslovskych y trudoljubijem sostavlena jeromonaha Kyryla Trankvelyona y propovednyka slova Bozhia, jeho vlasnym koshtom y nakladom vydrukovana*. Pochai'v. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/ukrpoeetry/anto31.htm> (Last accessed: 10.08.2019) [in Old Slavonic].
- Trankvilion-Stavrovec'kyj, K. (1619). *Jevangelije uchytel' noje, albo Kazanja na nedelja prez rok y na praznyky Gospodski-*

- je y narochytyy svjatym ugodnykom Bozhiym. Rahmaniv. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto31.htm> (Last accessed: 10.08.2019) [in Old Slavonic].
- Lear, F.S. (1942). Patriotism and Some Related Aspects of Roman Character. *Western Tradition from Rome to Britain. Part of The Rice Institute Pamphlet*, 4 (Vol. 29, pp. 257—290).
- Apostol tetr, syrech Dejanija y poslanija Hrystovych svjatyh bozhestvennyh apostol (1630). Kyiv: drukarnja Spyrydona Sobolja. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto41.htm> (Last accessed: 10.08.2019) [in Old Slavonic].
- Jevangelije uchytel'noje, albo Kazanja na nedelja prez rok y na praznyky Gospodskije y narochytyy svjatym ugodnykom Bozhiym (1637). Kyiv. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto51.htm> (Last accessed: 10.08.2019) [in Old Slavonic].
- Nalyvajko, D. (1607). *Lekarstvo na ospalyj umysl cholovechij*. Ostrog. Retrieved from: http://litopys.org.ua/old14_16/old14_37.htm#fil4 (Last accessed: 10.08.2019) [in Old Slavonic].
- Jevangelije uchytelnoje, albo Kazanja na kazhduju nedelju y svjata urochystyy. (1616). Jev'je. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto21.htm> (Last accessed: 10.08.2019) [in Old Slavonic].
- Zemka, T. (1627). *Leksikon slavenorosskij y ymen tlkovanije*. Kyiv: drukarnja Kyjevo-Pechers'kogo monastyrja. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto39.htm> (Last accessed: 10.08.2019) [in Old Slavonic].
- Zemka, T. (1624). *Psaltyr blazhennago proroka y carja Davyda s pesnmy y psalmy yzbrannymy na prazdnyky Gospodskija y svjatyh Bozhiyh, y s pashalijeju s molytvamy*. Kyiv: Drukarnja Kyjevo-Pechers'kogo monastyrja. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto39.htm> (Last accessed: 10.08.2019) [in Old Slavonic].
- Trankvilion-Stavrovec'kyj, K. (1646). *Perlo mnogocennoje*. Chernigiv: Drukarnja Jelec'kogo monastyrja. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto32.htm> (Last accessed: 10.08.2019) [in Old Slavonic].
- Prosfonyma. *Pryvit preosvjashhennomu arhiiepyskopu kyr Myhajlu*. (1591). L'viv: Drukarnja bratstva. Retrieved from: http://litopys.org.ua/old14_16/old14_33.htm (Last accessed: 10.08.2019) [in Old Slavonic].
- Rymsha, A. (1588). *Statut Velykogo knjazhestva Lytovskago*. Vil'no: Drukarnja Mamonychiv. Retrieved from: http://litopys.org.ua/old14_16/old14_29.htm (Last accessed: 10.08.2019) [in Old Slavonic].
- Stevenson, T.R. (2010). Personifications on the Coinage of Vespasian (AD 69—79). *Acta Classica* (Vol. LIII, pp. 181—205).
- Cicero. (1949). *De inventione. De optimo genere oratorum. Topica*. London: William Heinemann (Loeb Classical Library).
- Gerards-Nelissen, I. (1971). Otto van Veen's Emblemata Horatiana. *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art*, 1/2 (Vol. 5, pp. 20—63).
- Packard, A.L. (2013). *The Catafalque of Paul V: Architecture, Sculpture and Iconography*. PhD Dissertation. Columbia University Retrieved from: <https://academiccommons.columbia.edu/catalog/ac:161619> (Last accessed: 10.08.2019).
- Norena, C. (2001). The Communication of the Emperor's Virtues. *The Journal of Roman Studies* (Vol. 91, pp. 146—168).
- Wallace-Hadrill, A. (1981). The Emperor and his Virtues. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 3. 3rd qtr. (Vol. 30, pp. 298—323).
- Shamos, G. (2015). *Bodies of Knowledge: The Presentation of Personified Figures in Engraved Allegorical Series Produced in the Netherlands, 1548—1600*. Thesis for the degree of Doctor of Philosophy. Philadelphia.
- Jecker, M. (2014). The Intellectual Virtues (Nicomachean Ethics, Book VI) in Three Works of Popularization of Aristotelian Thought. *SVMTA*, 3, 161—175.
- Bejczy, I.P., & Bejczy, I. (2011). *The Cardinal Virtues in the Middle Ages: A Study in Moral Thought from the Fourth to the Fourteenth Century*. Leiden: Brill.
- Magirus, J. (1842). *Joannis Magiri, professoris quondam inclityi, in Aristotelis Ethica Nicomachea Commentationes*. Oxonii: Typis J. Vincent [in Latin].
- Ciceron, Mark Tullij. (1975). *O starosti. O družhbe. Ob objazannostjah*. Moskva: Nauka. Retrieved from: <http://ancientrome.ru/antlitrt.htm?a=1423775001> (Last accessed: 10.08.2019) [in Russian].
- Di Biase, C. (2013, november). The Development of the Concept of Prudentia in Locke's Classification of Knowledge. *Society and Politics*, 2 (Vol. 7, pp. 85—125).
- Comenius, J.A. (1669). *Joh. Amos Comenii Orbis sensuum pictus, hoc est, omnium fundamentalium in mundo rerum, et in vitâ actionum, pictura et nomenclatura*. Noribergae [in Latin].
- Kowzan, J. (2014). Prudence, looking-glass and the last things. About the Emblem 96 of Zbigniew Morsztyn. *Terminus*, 3 (32) (Vol. 16, pp. 323—350) [in Polish].
- Roberts, H. (Ed.). (2013). *Encyclopedia of Comparative Iconography: Themes Depicted in Works of Art*. Chicago: Routledge.
- Ripa, C. (1613). *Iconologia: nella quale si descriuono diuerse imagini di virtù, vitij, affetti, passioni humane, arti, discipline, humori, elementi, corpi celesti, prouincie d'Italia, fiumi, tutte le parti del mondo, ed altere infinite materie*. Siena: appresso gli heredi di Matteo Florimi [in Italian].
- Mattingly, H. (1930). *Coins of the Roman Empire in the British Museum* (Vol. II). *Vespasian to Domitian*. London: Oxford University Press.
- Clark, M.E. (1983). Spes in the Early Imperial Cult: «The Hope of Augustus». *Numen* (Vol. 30, fasc. 1, pp. 80—105).
- Pokora, J. (2005). Deo & Patriae. Portraits of bishops-chancellors of the Polish Commonwealth in the 17th—18th centuries. *Biuletyn historii sztuki*, 3—4, 223—241 [in Polish].